

DOI:

УДК 930.75(477.43-21Кам'янець-Подільський)«18/19»

Анатолій Філінюк (м. Кам'янець-Подільський)
 доктор історичних наук, професор,
 професор кафедри історії України Кам'янець-
 Подільського національного університету
 імені Івана Огієнка
 E-mail: afilenyuk@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2659-114X>

Наталія Мех (м. Київ)
 доктор філологічних наук, професор, завідувач
 відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології
 Інституту мистецтвознавства, фольклористики
 та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України
 E-mail: mno_logos@ukr.net
 ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5846-505X>

Культурні трансформації у м. Кам'янці-Подільському в другій половині XIX – на початку XX ст.

Мета статті – висвітлити сутність, характер, зміст і специфіку культурних трансформацій у Кам'янці-Подільському другої половини XIX – початку XX ст. Наукова новизна полягає в розкритті культурних перетворень у місті, характеристиці істотних змін у сакральній і цивільній архітектурі Старого міста, Нового плану, Руських і Польських Фільварків, а також передмістя Карвасари. Проаналізовано істотні зміни в освітній сфері, театральному, музичному та образотворчому мистецтві міста. Методологія дослідження ґрунтується на засадах багатовимірності та конкретно-історичного підходу. Для досягнення мети і реалізації дослідницьких завдань застосовано принципи діалектики, історизму, об'єктивності, хронологічний і ретроспективний та конкретно-історичний, історико-порівняльний, історико-системний й логічно-узагальнюючий методи. Висновки. Обґрунтовано, що культурні трансформації у місті в другій половині XIX – на початку XX ст. відбувалися у складних умовах зросійщення, уніфікацій, утисків і заборон й відзначалися власним алгоритмом, за яким свідомо свого покликання творча інтелігенція у взаємодії та взаємообміні з поліетнічною спільнотою прирощувала й урізноманітнювала його духовні і матеріальні надбання.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, культурні трансформації, зодчество, архітектура, театр, музика, загальна і мистецька освіта.

Anatoliy Filinyuk (Kamianets-Podilskyi)
 Doctor of Historical Sciences, Professor,
 Professor of the Department of
 History of Ukraine Kamianets-Podilskyi
 National Ivan Ohienko University
 E-mail: afilenyuk@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2659-114X>

Natalya Mekh (Kyiv)
 Dsc (Philology), professor,
 Head of the Department of Screen and Performing
 Arts and Cultural Studies, Rylsky Institute for
 Art Studies, Folklore and Ethnology of the NAS of
 Ukraine
 E-mail: mno_logos@ukr.net

Cultural transformations in Kamianets-Podilskyi in the second half of the XIXth – early XXth centuries

The purpose of this article is to highlight the essence, nature, content, and specifics of cultural transformations in Kamianets-Podilskyi in the second half of the 19th – early 20th centuries. The scientific novelty lies in the disclosure of cultural transformations in the city, the characterization of significant changes in the sacred and civil architecture of the Old Town, the New Plan, the Rus and Polish Filvarks, as well as the suburb of Karvasary. Significant changes in the city's educational sphere, theater, music, and visual arts are analyzed. The research methodology is based on the principles of multidimensionality and a concrete-historical approach. To achieve the goal and implement the research tasks, the principles of dialectics, historicism, objectivity, chronological and retrospective, concrete-historical, historical-comparative, historical-systemic, and logical-generalizing methods were applied. Conclusions. It is substantiated that cultural transformations in the city in the second half of the 19th – early 20th centuries

took place in difficult conditions of russification, unification, oppression, and prohibitions and were characterized by their own algorithm, according to which the creative intelligentsia, conscious of its calling, in interaction and exchange with the multi-ethnic community, increased and diversified its spiritual and material assets.

Key words: *Kamianets-Podilskyi, cultural transformations, architecture, theater, music, general and arts education.*

Нині в українському суспільстві, попри російсько-українську війну, проходять активні процеси з національно-культурного відродження. Важливою є зацікавленість трансформаціями в національно-культурній царині у другій половині XIX – на початку XX ст. Це повною мірою стосується і Кам'янця-Подільського, Старе місто якого окреслене унікальним дев'ятикілометровим Смотрицьким каньйоном, з особливостями мурованого зодчества, що набув упродовж століть слави культурної столиці Поділля й посідає особливе місце в історії духовно-культурного розвитку України. Зокрема, тому, що в процесі неодноразових перебудов і численних нашарувань різних епох у ньому зберігся безцінний давній ансамбль замків і фортець XIV–XVI ст., гармонійно поєднаний із природно-ландшафтним середовищем¹. Це, по суті, єдине місто України, «частина якого до наших днів збегігає своє середньовічне обличчя»².

Окремі аспекти проблеми культурних трансформацій у Кам'янці-Подільському тих часів наприкінці XIX – на початку XX ст. знайшли своє відображення в працях В. Гульдмана, К. Копержинського, А. Прусевича, Ю. Ролле, М. Сімашкевича, Ю. Сіцінського, М. Яворовського; в XX ст. – М. Брайчевського, І. Винокура, В. Гарби, О. Казимирової, І. Крип'якевича, Г. Хотюна; на межі XX–XXI ст. – В. Адамського, М. Антошко, Д. Бабюка, Л. Баженова, С. Баженової, Ю. Блажевича, О. Будзея, В. Вінюкової, О. Григоренка, Р. Гуцала, С. Єсюніна, О. Завальнюка, А. Заводовського, А. Задорожнюка, В. Задорожнюк, В. Іванова, Н. Ільницької, Г. Ковальської, С. Копилова, О. Крижанівської, М. Кузів, Р. Майора,

Г. Озимовської, Р. Пилипчака, О. Пламеницької, Л. Прибеги, В. Прокопчака, О. Расщупкіна, Р. Римар, Е. Сікори, Г. Скрипник, П. Слободянюка, Г. Созанської, І. Старенького, Г. Степаненко, В. Тимофієнка, С. Трубочанінова, Н. Урсу, А. Філінюка, Д. Яблонської та ін. Але у літературі тема системно не висвітлена.

Ретроспективний погляд на проблему зумовлює враховувати те, що м. Кам'янець-Подільський із більшістю анексованих українських земель з кінця XVIII ст. перебував у складі Російської імперії. Тому перетворення в його культурній сфері міцно поєднувалися з основними складовими суспільного життя метрополії, позначеного культурним терором і нещадним тиском на українське друковане й виголошуване слово³. В. Антонович писав про обмеження української мови, страшенні утиски (цензурні, поліцейські, жандармські), щоденні труси, арешти, тюремні покарання, висилки до Сибіру⁴, рішучу боротьбу з будь-якими проявами української окремішності, зокрема культурної, науково-просвітньої і т. п. Вирішення «українського питання» розглядалося не в поступках у національно-культурній сфері, а у безоглядній русифікації⁵.

Національно-культурні трансформації в місті відбувалися як у силу географічного розташування, демографічних, етнонаціональних і конфесійних змін, завдяки яким воно претендувало на роль просторового ядра ідентичності та перцепційного ядра регіону⁶, так і дії імперських політичних, соціально-економічних, національних й релігійних впливів. Вороже оточення, передусім, стримувало культурні зміни в місті, водночас, стимулювало міщан до виживання,

¹ *Прибега Л.* Архітектурна спадщина України: пам'яткоохоронний аспект: монографія. Київ: Інститут культурології НАМ України, 2015. С. 62.

² *Брайчевський М. Ю.* Кам'янець-Подільський – місто-музей // Український історичний журнал. 1967. № 2. С. 107.

³ *Гарба В.* На золотій ниві Поділля (Подільська духовна семінарія на службі нації 1797–1919. Історична монографія та спогади сучасників). Кліфтон, Н. Джерзі, 1970. С. 39.

⁴ Історія української культури. Збірник матеріалів і документів / за ред.: докт. іст. наук, проф. С.М. Клапчака, В.Ф. Остафійчука. К.: Вища школа, 2000. С. 201, 203–208, 222–223.

⁵ *Терещенко Ю.* Довге XIX століття: спротив асиміляції. К.: Темпора, 2022. С. 695.

⁶ *Олійник Я. Б., Гнатюк О. М.* Територіальна ідентичність населення Подільського регіону: монографія. К.: ВПЦ «Київський університет», 2017. С. 90.

набуття більш виразних рис й регіональних особливостей у різних сферах життя. Більше того, в умовах розпочатої модернізації, пов'язаної з прогресом науки і техніки та розширенням і пануванням ринкових відносин, Кам'янець-Подільський, як і інші міста, дедалі більше орієнтувався не на функціонування для держави, а на власні потреби⁷. У відповідь на те, що російська адміністрація прагнула нівелювати культурне та духовне життя міста, витравити традиції минулого й цілком асимілювати великоруською культурою та створити нове суспільно-культурне середовище, корінні кам'ячанни не стільки запроваджували самодержавну політику, скільки продовжували зберігати власні духовно-культурні цінності і традиції⁸. Водночас, новоприбулі жителі не лише урізноманітнювали буття корінних мешканців, а й стимулювали та перетворювали їх національно-культурний зміст⁹.

У другій половині XIX – на початку XX ст. місто відзначалося доволі стрімким розвитком, виявами якого стали активне зростання чисельності різновеликих етнічних і конфесійних груп населення, підвищення рівня його грамотності, інтенсивне формування економіки, промисловості та благоустрою. Якщо у 1849 р. в ньому проживало більше 15,5 тис. осіб, зокрема 50,5% іудеїв, 27,1% католиків, 20,8% православних, 0,9% вірмен і 0,7% лютеран, то у 1913 в Старо-

му місті, Новому плані, на Польських і Руських Фільварках їх налічувалося 49250, із яких 47,6% сповідували іудаїзм, 35% – православ'я, 16,5% – католицизм¹⁰. Україномовних міщан було близько третини¹¹. Це спричинило формування різних за етнічним походженням і віросповіданням митців із широким діапазоном культурно-мистецьких інтересів й винятковою працездатністю. В творчих стосунках українці пізнавали польську і західноєвропейську культуру, музику, живопис, літературу й фольклор. Системного характеру це набуло, коли традиції оркестрового виконання знайшли своє продовження та інтегрувались у мистецьке життя великих міст і збагатили його¹². Тим більше, що не всі з них сповідували власну «вищість» і «обраність». Працюючи в місті, М. Завадський, А. Коціпінський, О. Пжездецький критично ставились до «правомірності» польського панування, високо оцінювали й пропагували фольклор, етнографію українців¹³. В операх Я. Мілевського і Я. Камінського звучала українська мова¹⁴. Все це проходило в діалектичному зв'язку з традиціями та новаторством, характерних для другого і третього етапів українського відродження. Інтелектуальна та творча потуга національних освітньо-культурних діячів зуміла адекватно відповісти на виклики й звести нанівець асиміляційні зусилля поневолювачів¹⁵.

⁷ Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / відп. ред. О. П. Реєнт]. К. : Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 13.

⁸ Філінюк А. Г. Особливості розвитку культури міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій третині XIX століття // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 7: Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». С. 252.

⁹ Філінюк А. Г. Зміни в національно-культурній сфері Поділля на межі XVIII–XIX століть та їх особливості // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». С. 188.

¹⁰ Майор Р. Демографічний розвиток і етнічний склад населення міста Кам'янець-Подільського у 1790-х – 1910-х рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2018. Т. 2. С. 235, 240, 247.

¹¹ Добржанський С. Міське управління Правобережної України, Галичини і Буковини: порівняльний аналіз функціонування органів влади (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Чернівці: Друк-Арт, 2021. С. 112.

¹² Гуцал Р. Історія подільської культури XIX – початку XX століть: україно-польська інтеграція // Актуальні питання гуманітарних наук. Мистецтвознавство. 2023. Вип. 61. Т. 1. С. 99.

¹³ Римар Р. С. Історія театру в Кам'янці - Подільському до 30-х рр. XX століття // Педагогічний дискурс. 2010. Вип. 8. С. 198.

¹⁴ Антошко М. О. Театральне життя Подільського краю кінця XIX – початку XX століття // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2018. № 3. С. 238.

¹⁵ Скрипник Г. А. Вступ // Історія української культури. У 5 т. Т. 4. Кн. 1: Українська культура XIX століття. К. : Наук. думка, 2006. С. 12.

У середині XIX ст. Кам'янець-Подільський, завдяки адміністративному статусу, як Київ і Житомир, й певною мірою як Вінниця та Могилів-Подільський¹⁶, вирізнявся більшою кількістю мешканців, економічною активністю й, безперечно, культурним наповненням¹⁷ й дедалі менше залежав від держави, а більше – від діяльності і мобільності мешканців, які прагнули вдосконалити своє життя¹⁸. Істотних перетворень зазнав простір міста, зокрема його історико-культурна сфера та осередки проживання, що наповнювалися різними мовами, символами, засобами спілкування і діяльності.

Значних змін зазнала зовнішня архітектурна панорама міста, яке раніше належало до європейського цивілізаційного простору. Визначною подією стало спорудження в районі Троїцької площі і високого східного берега р. Смотрич у січні 1874 р. Новопланівського мосту, що з'єднав Старе місто і Новий план¹⁹ і відкрив перспективу освоєння та регулярної забудови. Проект моста розробив губернський архітектор О. Песке, а підрядником виступив купець І. Аксельруд, який залучив 475 будівельників – 95 каменярів і 20 теслярів²⁰. Стримана виразність архітектурно-художнього образу споруди довжиною 136 м на 6 кам'яних биках висотою 38 м, що демонструвала високі технічні можливості й неабияку майстерність будівничих, була досягнута завдяки облицюванню

плитами тесаного каменю та влаштуванню карнизів із білокам'яних блоків²¹.

Найжливішим здобутком при влаштуванні мосту стало «перенесення базарного майдану з центру Старого міста на Новий план: унаслідок цього центральна частина міста стала просторішою, чистішою, охайнішою»²². На місці колишнього базару, на схід і на південь від середньоринкового кварталу влаштували великий і малий сквери²³. Прикметним було те, що оновлення майже не зачепило і не спричинило до втрати естетичної неповторності Кам'янця-Подільського²⁴. У зв'язку з кількома серйозними обрушеннями ескарпових мурів Замкового мосту й оголенням його складної внутрішньої конструкції, її обмурували і розширили дорожнє полотно. Для збільшення площі ринку в 1867 р. демонтували оборонний мур від башти у східному напрямку. Враховуючи організацію транзитного проїзду по Новопланівському мосту через Старе місто, у 1876 р. розібрали Королівську (Пільну) браму, надбрамну башту св. Анни на Замковому мосту й частково Міську браму. Це викликало поступову деградацію укріплень Старого й Нового замків, міських мурів і башт, й, зрештою, спричинило втрату інтегральності оборонної системи²⁵. Але, як і раніше, позитивно вражала архітектурна велич Старого міста²⁶, а роль силуету замку в міському краєвиді залишалася визначальною²⁷.

¹⁶ Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. С. 175.

¹⁷ Прищепя О. П. «Місця зустрічі»: культурне доквілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Рівне: М. Дяглик, 2019. С. 8.

¹⁸ Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), відп. ред. О. П. Реєнт та ін. К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 5.

¹⁹ Рациупкін О. І., Трубочанінов С. В. Кам'янець на Поділлі. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я. І., 2017. С. 86, 87.

²⁰ Кулішова А. А. Новопланівський міст. Історія будівництва. 2016. 28 січня // URL: https://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/pamiyatku/3812-novoplanivskiy-mst-storia-budvnicva.html.

²¹ Пламеницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. Кам'янець-Подільський: АБЕТКА, 2005. С. 182.

²² Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский: ист. Описание. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. С. 236.

²³ Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського / [серія «Історичні місця України»]. Львів : Світ, 2005. С. 30.

²⁴ Брайчевський М. Ю. Кам'янець-Подільський – місто-музей // Український історичний журнал. 1967. № 2. С. 107-108.

²⁵ Пламеницька О. Castrum Cam enecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний – ранньомодерний час): монографія. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2012. С. 530.

²⁶ Островий В. М. Місто Кам'янець-Подільський 1909 року очима галицьких просвітян // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». С. 219.

²⁷ Пламеницька О. Castrum Cam enecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний – ранньомодерний час): монографія. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. С. 546.

В 1851 р. у Петропавлівському кафедральному католицькому костюлі зробили бічний вхід і прибудували крухту в стилі англійської готики²⁸. У 1853–1862 рр. під керівництвом італійського художника Дж. Сампіні за участю львівського художника М. Яблонського поновили інтер'єр, встановили вівтарі св. Яна Непомука і св. Трійці, оздобили штукатурками та мозаїками; розширили органний хор й встановили 20-регістровий орган, який налічував 972 труби роботи віденського майстра Гассе, виконали темперні розписи на стінах південної каплиці Таїнства Євхаристії; вікна пресбітеріуму оформили вітражами з богемського скла, підлогу вистелили з теребовлянського пісковика та карарського мармуру. До фасаду прибудували нартекс із тесаного каменю в стилі італійської неоготики. Контрфорси південної каплиці увінчали білокам'яними погруддями єпископів, знятими з будинку семінарії²⁹.

У 1854 р. було збільшено центральну баню та замінено на залізну гонтову покрівлю даху триконхової церкви св. Трійці. На пожертви парафіян ліквідували наслідки пожежі в 1862 р., що знищила горище і дах храму³⁰. В 1874 р. у храмі облаштували чотирьохярусний іконостас, дерев'яну підлогу і хори. Під час зовнішнього ремонту в 1894 р над центром споруди надбудували глухий верх³¹.

Самодержавство, регіональні та місцеві органи влади докладали зусиль для зросійщення сакрального середовища шляхом перерозподілу «ваги» функціональних архітектурних зон. У північно-східній частині Старого міста (нині подвір'я історичного факультету національного університету)³² в 1867–1878 рр.³³ під наглядом єпархіального архітектора Д. Освальда закритий з ліквідацією католицької дієцезії як наслідком повстання 1861–1863 рр., кармелітський кляштерний костел першої половини XVIII ст. перебудували в православний³⁴, назвали на честь ікони Казанської Божої Матері й зробили головним православним собором. У ході реконструкції спорудили новий вхід з боку вулиці. Східний фасад майстерно оздобили двома вежами-дзвіницями. Посередині звели масивну баню з багатим бароковим архітектурним декором, що надало їй особливої величності³⁵. Як результат, верхня частина та бічні фасади собору ілюстрували вплив європейського бароко, а нижня частина бічних навів сильно нагадувала московську архітектуру бароко. Ознаки оригінального архітектурного стилю зберіг лише східний фасад³⁶.

У лівій верхній галереї храму розмістили урочисто відкрите в січні 1890 р. Давньосховище – музей для пам'яток старовини³⁷, що під

²⁸ *Расцупкін О. І., Трубочанінов С. В.* Кам'янець на Поділлі. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., 2017. С. 87.

²⁹ *Пламєницька О.* Християнські святині Кам'янця на Поділлі. Київ: Техніка, 2001. С. 264; *Вечерський В., Годованюк О., Тиманович Є.* та ін. Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К.: Техніка, 2000. С. 255.

³⁰ *Расцупкін О. І., Трубочанінов С. В.* Кам'янець на Поділлі. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., 2017. С. 87, 88.

³¹ *Сіцінський Ю.* Вплив візантійсько-атенської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділлі // *Записки наукового товариства ім. Шевченка.* 1925. Т. 138–140. С. 48, 51.

³² *Прокопчук В. С., Старенький І. О.* Топонімічний словник Кам'янець-Подільського / наук. ред. Л. М. Марчук; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Центр дослідження історії Поділля]. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2014. С. 68.

³³ *Будзей О.* Вулицями Кам'янця-Подільського [серія «Історичні місця України»]. Львів: Світ, 2005. С. 101.

³⁴ *Труди Подольського єпархіального історико-статистического комітета / под ред. Е. Сецинского.* Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольск: Тип. С. П. Кирджацкого, 1901. С. 384.

³⁵ *Копилов С., Задорожнюк А.* Український собор: минуле і сучасність (Історичний нарис). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2018. С. 31, 32.

³⁶ *Пламєницька О.* Костьол Босих кармелітів у Кам'янці-Подільському: До питання авторства та будівельної періодизації // *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини.* 2010. Вип. 7. С. 173.

³⁷ *Сецинский Е. И.* Город Каменец-Подольский: ист. описание. К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. С. 142; *Вінюкова В.* До історії церковного будівництва в Кам'янці-Подільському (XIV – XIX ст.) // *Матеріали X-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції / ред. кол. Винокур І. (відп. ред.), Баженов Л., Блажевич Ю. та ін.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2000. С. 157.

керівництвом Ю. Сіцинського став особливо важливим осередком згуртування науковців і аматорів-краєзнавців з дослідження історії та культури Подільського краю.

На найвищому місці Старого міста в 1907 р. змін зазнав внутрішній простір Домініканського храму. Для цього з пісковика виготовили новий вітвар для образу Матері Божої з Дитям із антипедіумом і вертикальними площинами з різнокольорового мармуру строгої форми і стриманим оздобленням³⁸.

Зі спорудженням Новопланівського мосту розгорнулася інтенсивна забудова території на лівому березі р. Смотрич. За планом від 1872 р. вона набула доволі чіткої геометричної мережі з 5 меридіанів (довгих паралельних вулиць, які пролягали з півночі на південь), і 15 паралелей (коротких вулиць, котрі пролягали із заходу на схід), а також 4 провулки та 7 майданів³⁹. Відтак з'явилися окремі вулиці і квартали неабиякої архітектурно-художньої цінності, збудовані капітальними будинками в модному стилі ампір.

У числі перших розбудували Новобульварну вулицю (нині Шевченка). Восени 1865 р. в найбільшому, спорудженому у стилі російського класицизму будинок зі Старого міста розмістили Подільську духовну семінарію. В її корпусі обладали домову Іоанно-Богословську церкву⁴⁰, котру значно розширили в 1892–1893 роках.⁴¹ Під нею збудували рекреаційний зал на майже півтисячі місць. У 1870 р. звели корпуси двопо-

верхового гуртожитку для семінаристів, адміністрації та зразкової школи. Протягом 1882–1884 років вулицю поповнили двоповерховим будинком, в який перевели Маріїнську жіночу гімназію; у 1897–1898 рр. – триповерховою будівлею казенної палати (нині в ній – департаменти і відділи міськвиконкому). Трохи далі на південь, у 1912 р. в будинку Крайза обладнали кінозал «Гагант» на 200 місць. Вглиб по вулиці, ближче до Руських Фільварків, у 1901 р. звели лютеранську кірху.

Хоча до 80-х рр. XIX ст. Старе місто залишалося центром Кам'янця-Подільського⁴², споруди громадського призначення – міської управи, казенної палати, губернської лікарні, публічної бібліотеки⁴³ тощо були поступово переміщені на Новий план⁴⁴. Центральне місце посіла Транспортна вулиця (нині Коріатовичів). Біля Новопланівського мосту постали громадські споруди, зокрема корпуси Державного банку, зведені під керівництвом губернського архітектора В. Канакотіна. У 1897–1901 рр. на вуглу вулиць Бульварної (нині Шевченка) та Лагерного провулку (нині Соборна) він збудував будинок міської управи (нині розміщується коледж будівництва, архітектури та дизайну)⁴⁵. Новий план наповнився широкими, обсаженими деревами, бульварами, гарними публічними будівлями і потопаючими в зелені садів приватними віллами. В результаті сформувалося значне поселення й стало кращою частиною міста. Цим самим відбувалося розширення

³⁸ Урсу Н. О. Організація внутрішнього простору домініканського храму у Кам'янці-Подільському // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали IV міжн. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 17–18 травня 2012 р. / редкол.: О. М. Завальнюк (голова), О. Б. Комарницький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2016. С. 308.

³⁹ Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. С. 177.

⁴⁰ Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – початок XX ст.) // Матеріали X-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції / ред. кол. Винокур І. (відп. ред.), Баженов Л., Блажевич Ю. та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2000. С. 169, 170.

⁴¹ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Е. Сецинского. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольск: Тип. С. П. Кирджацкого, 1901. С. 388.

⁴² Вінюкова В. До історії церковного будівництва в Кам'янці-Подільському (XIV – XIX ст.) // Матеріали X-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції / ред. кол. Винокур І. (відп. ред.), Баженов Л., Блажевич Ю. та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2000. С. 156.

⁴³ Петров М. Б., Рибак І. В. Кам'янець-Подільський // Енциклопедія історії України: У 8 т. Т. 4: Ка–Ком / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2007. С. 62.

⁴⁴ Расцупкін О. І., Трубочанінов С. В. Кам'янець на Поділлі. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., 2017. С. 87.

⁴⁵ Сикора Э. Ф. Лица Каменца-Подольского, или те, кто творил историю «Цветка на камне», кто оказывал влияние на его судьбу, а также те, кому повезло увидеть своими глазами это неповторимое чудо природы и творение человеческой фантазии. Харьков: «Міськдрук», 2010. С. 292.

культурного ландшафту та значне ускладнення просторових і функціональних зв'язків між ними⁴⁶.

На розі Богодельничеської і Новобульварної вулиць (тепер – І. Мазепи та Шевченка) в 1899–1900 рр. на народні кошти звели кам'яну, двоповерхову, в стилі пізнього російського класицизму з архітектурою ренесансу і бароко будівлю «Пушкінського народного дому»⁴⁷. Всередині вона представляла велике фойє зі сходами на 2-й поверх, зал для глядачів на 800 місць з бельетажем і сцену з оркестровою ямою. Головний вхід спочатку розміщувався з північно-східного боку, а в 1910–1911 рр., після добудови з південно-східного боку великого залу із дзеркальною стелею, – новий вхід зі східного боку.

Між 1903 і 1904 рр. на Новобульварній вулиці (тепер – Шевченка) спорудили двоповерховий будинок Подільського відділення Селянського поземельного банку, що функціонував у Старому місті з квітня 1883 року. Композиційно він представляв наближену до прямокутника фігуру з чотирма виступами. Центральний вхід прикрашений порталом. Фронтон підтримують колони прямокутної форми, що завершуються капітелями спрощеного коринфського ордеру. Майже вся стіна другого поверху заповнена багатим рослинним орнаментом. Будівлю вінчає багатоступінчастий карниз, який підтримують майстерно виконані модульони класичного стилю⁴⁸.

Ще до системної забудови Нового плану майже одночасно на Руських (1845–1861 рр.) і

Польських Фільварках (1851–1861 рр.) кам'янецький купець І. Аксельруд під наглядом губернських архітекторів С. Карчевського та А. Островського і єпархіального архітектора М. Кулаковського завершив будівництво кам'яних церков Покрови Пресвятої Богородиці й Георгіївської в обов'язковому московсько-візантійському еклектичному стилі, пом'якшеному декоративними русько-візантійськими елементами⁴⁹. Перший із них замінив дерев'яний храм, розібраний через ветхість⁵⁰. У ході додаткових робіт зміцнили кути, опорні стіни та проміжну арку вітваря Георгіївської церкви⁵¹. Кутові поділи кубічного об'єму увінчали восьмигранним шатровим верхом, створивши п'ятиглавий силует храму. Фасади оформили в псевдоросійському стилі з щипцовими завершеннями, кокошниками, напівколонками із перспективними арками. Так з'явилася перша сакральна споруда з високими наметами і «кокошниками», характерними для московської архітектури⁵². Біля церкви в 1863 р. звели кам'яну триповерхову дзвіницю з 6-ти дзвонами. У 1877 р. встановили новий іконостас, написаний академіком візантійського живопису В. Васильєвим. У 1881–1998 рр. в північній частині храму облаштували придільний престол в ім'я св. Софії та її доньок Віри, Надії і Любові⁵³, розписали стіни храму і в інтер'єрі поновили купол⁵⁴. До 50-річчя освячення церкви у 1911 р. художник Д. Жудін розписав вітвар і передвітарну частину.

В північній частині Руських Фільварків змін зазнала найдавніша св. Миколаївська церква

⁴⁶ Тимофієнко В. І. Архітектура і містобудівна культура // Історія української культури. У 5 т. Т. 4. Кн. 2: Українська культура XIX століття. К.: Наук. думка, 2005. С. 616.

⁴⁷ Історична довідка: Кам'янець-Подільського міського Будинку культури // URL: <https://kamprodmbk.at.ua/index/istorija/0-4>.

⁴⁸ Будзей О. Унікальні факти про Подільське відділення Селянського поземельного банку. 2023. 29 червня // URL: <https://vk-kp.info/novyny-mista-ta-rehionu/32947-unikalni-fakty-pro-podilske-viddillennia-selianskohopozemelnoho-banku>.

⁴⁹ Пلامеницька О. Християнські святині Кам'янця на Поділлі. Київ : Техніка, 2001. С. 274; Слуцький В. І., Церква на Поділлі: від найдавніших часів до наших днів. Кам'янець-Подільський, 2002. С. 89.

⁵⁰ Вінюкова В. До історії церковного будівництва в Кам'янці-Подільському (XIV – XIX ст.) // Матеріали X-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції / ред. кол. Винокур І. (відп. ред.), Баженов Л., Блажевич Ю. та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2000. С. 156.

⁵¹ Старенький І. До історії будівництва Георгіївської церкви в Кам'янці-Подільському // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. Т. 1. С. 211.

⁵² Пلامеницька О. Християнські святині Кам'янця на Поділлі. К.: Техніка, 2001. С. 275.

⁵³ Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский: ист. описание. К. : Тип. С. В. Кульженко, 1895. С. 156.

⁵⁴ Старенький І. До історії будівництва Георгіївської церкви в Кам'янці-Подільському // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2017. Т. 1. С. 213-214.

XIII ст.⁵⁵, відібрана в уніатів у 1840 р. й перетворена в православну. З півночі та півдня до фасадної стіни храму прибудували аркбутани. Південний притвор обрамили характерним для вірменської архітектури білокам'яним порталом. У 1894 р. під час ремонту встановили залізні скріпи стін і склепінь. На межі XIX–XX ст. будівлю укріпили аркбутанами й при вході побудували дзвіницю⁵⁶, завдяки чому зовнішній вигляд храму набув характерного для пізньороманського часу стилю⁵⁷.

Сильної перебудови в 1857–1863 рр. зазнала Хрестовоздвиженська церква у передмісті Карвасари, пошкоджена пожежею у 1848 р. Із західного боку до неї прибудували нову 16-метрову дзвіницю каркасної конструкції, увінчавши шатровим дахом чотиригранної форми й, очевидно, влаштували новий головний вхід у північній стіні нефа, оскільки західний перекрили новою дзвіницею. Храм в інтер'єрі увінчали восьмигранним декорованим шатровим дахом. Всі зруби і дзвіницю покрили гонтою. Зовні нижні яруси зрубів обмазали глиною, а стіни побілили в традиційному подільському стилі, завдяки чому церква гармонійно виглядала на фоні загальної забудови передмістя⁵⁸.

Яскравим прикладом тенденції до звууження простору для ритуальних обходів у престольні

свята стала церква св. Олександра Невського, споруджена народним коштом на підвищенні Нового плану в невізантійському стилі⁵⁹ впродовж 1891–1897 рр. за проектом цивільного інженера М. Баллоги та архітектора, автора проектів банківських установ, казенної палати, духовної консисторії, духовного та технічного училищ І. Калашникова⁶⁰. Будівля складалася з просторої основної бані, чотирьох напівбаней по боках і доповнювалася апсидами. Довжина та висота будівлі складали приблизно по 38 метрів. У храмі встановили три престоли: центральне місце займав головний престол на честь святого Олександра Невського, два бічні присвятили святым Миколаю Чудотворцю та Катерині Великомучениці. Як і більшість храмів підросійської України, її споруда була «занурена» в масив квартальної забудови і звернена до вулиці одним із фасадів⁶¹.

У цей час під керівництвом В. Жайворонкова було реставровано церкву при архієрейському будинку⁶². А в 1977–1880 рр. епархіальний архітектор К. Введенський розбудовував архієрейський будинок із церквою⁶³. До 1893 р. у місті було облаштовано сім домових церков: Іоанно-Богословську духовної семінарії, Трьохсвятительську чоловічньої гімназії, що відігравала першочергову роль у їх моральному вихованні⁶⁴, Кирило-

⁵⁵ Каменецкая православная свято-Николаевская церковь как древнейшая христианская святыня в Каменце // Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1898. № 18. С. 464.

⁵⁶ Урсу Н. О., Березина І. В. Храми-фортеці на теренах Хмельниччини // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2011. № 4. С. 152; Сакральні пам'ятки Хмельниччини : довід.-бібліогр. вид. / уклад. В. Мельник. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2018. С. 15.

⁵⁷ Пляменицька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. Кам'янець-Подільський: АБЕТКА, 2005. С. 51.

⁵⁸ Сльозкін М. Хрестовоздвиженська церква в Кам'янці-Подільському // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2018. Т. 2. С. 147.

⁵⁹ Заводовський А. А. Історія собору Олександра Невського у Кам'янці-Подільському // Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2011. Т. 17. С. 378; Яблонська Д. Р. Собор Олександра Невського в Кам'янці-Подільському: історичний нарис // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали IV міжн. наук.-практ. конференції, м. Кам'янець-Подільський, 17–18 травня 2012 р. / редкол.: О. М. Завальнюк (голова), О. Б. Комарницький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2016. С. 63.

⁶⁰ Задорожнюк А. Б. Подільські архітектори XIX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. Т. 4. С. 268, 269.

⁶¹ Тимофієнко В. І. Архітектура і містобудівна культура // Історія української культури. У 5 т. Т. 4. Кн. 2: Українська культура XIX століття. К.: Наук. думка, 2005. С. 620.

⁶² Урсу Н. О., Березина І. В. Православні храми Хмельниччини // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2011. № 2. С. 200.

⁶³ Задорожнюк А. Б. Подільські архітектори XIX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. Т. 4. С. 267.

⁶⁴ Державний архів Хмельницької області, ф. 319, оп. 2, спр. 184, арк. 20.

Мефодіївську чоловічого духовного училища, Різдво-Богородицьку училища дівчат духовного відомства, Пантелеймонівську богоугодних закладів (лікарні), Миколаївську тюремного замку та Архангело-Михайлівську військового лазарету⁶⁵.

Узагальнюючи трансформації у сакральній архітектурі Кам'янця-Подільського другої половини XIX – початку XX ст., наголосимо, що збудовані і реконструйовані з церковних споруд інших конфесій православні храми набували специфічних інтегрованих рис. Основна їх частина зберегла автентичність, а добудови і декоративні архітектурні деталі надали їм православного спрямування.

Як кожне місто, Кам'янець-Подільський вирізняється не лише своїм історичним міфом та особливою архітектурою, а й розвитком інших складових культури. Зокрема, в його театральному житті важливими етапами стали поява, розвиток і функціонування спочатку мішаних (польсько-російських, польсько-російсько-українських), а згодом – і власне українських театральних труп, які відзначалися функціональною універсальністю XIX ст. Створений ще польським актором, антрепренером і драматургом А. Змієвським (Жмійовським), який прибув зі Львова, з дозволу Павла I у вересні 1798 р. театр, який розташовувався в перепланованому приміщенні уніатської семінарії, а з 1805 р. у побудованому на кошти шляхти приміщенні. В 1856–1918 рр. він діяв у пристосованому Я. Пекарським із провіантського магазину приміщенні навпроти Вітряної брами. Тоді ж відомий актор, співак і режисер К. Скібінський вдало реалізував ідею створення невеликого аматорського театального колективу та дитячо-юнацького аматорського осередку, який проводив концертно-виконавську діяльність у позанавчальний час. Сучасники відзначали його велику сценічну обдарованість. Митець написав кілька

комедій для дітей, перекладав п'єси з французької мови, готував словник драматичних артистів і музикантів⁶⁶.

На відміну від київських театрів, в яких для українських вистав місця не знаходилося, у Кам'янці-Подільському 9 жовтня 1858 р. в присутності київського генерал-губернатора І. Васильчикова Моріс Піон грав російську переробку французького водевілю «Нема полум'я без диму» Ж.-Ф.-А. Байяра, українського «Москаля-чарівника» і балет К. Курпінського та Ю. Дамсе на польську тему «Весілля в Ойцові». Це було схоже на дотримання паритетності в репертуарі: російська, українська і польська п'єси. У жовтні – грудні 1860 р. директор театру В. Петровський поставив у числі сорока дев'яти п'єс кілька українських водевілів за участю видатних виконавців Т. Бачинської та Й. Янковського Молодшого⁶⁷.

В 1860–1861 рр. сильну трупу зібрав польський письменник та етнограф П. Якса-Биковський, який проживав у місті з 1848 по 1863 рік. Але в театрі заборонили застосування польської мови, тому вистави ставилися російською мовою. У 1867–1868 рр. в місті виступала трупа О. Бачинського зі Львова⁶⁸ з п'єсами «Наталка-Полтавка», «Сватання на Гончарівці» та ін. Крім театру на турецькому бастионі, функціонував Літній театр біля вірменського бастиону, де ставили п'єси Мольєра, «Дон-Жуан», А. Міцкевича та інших авторів⁶⁹. На жаль, у 1875 р. будівлю пошкодила пожежа, яку відновили лише в 1880 році. Вистави ставили переважно польською мовою, що дало підстави І. Франку стверджувати: театр був «не український та й не російський, а польський»⁷⁰.

Нова хвиля зацікавленості театральним мистецтвом сталася в місті у 1906 р. з гастролями театральної трупи М. Садовського в приміщенні першого публічного театру. Глядачі на-

⁶⁵ Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский: ист. описание. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. С. 157.

⁶⁶ Антошко М. О. Театральне життя Подільського краю кінця XIX – початку XX століття // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2018. № 3. С. 240.

⁶⁷ Филичук Р. На шляху до окремої української професійної групи (50–60-ті роки XIX ст.) // Матеріали до історії українського театру. Від витоків до початку XX століття / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. К., 2016. С. 147.

⁶⁸ Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. К.: Либідь, 1994. С. 609.

⁶⁹ Крижанівська О. Театральне життя міста // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / відп. ред. О. П. Рєсєт. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 509.

⁷⁰ Франко І. Я. Русько-український театр (Історичні обриси) // Франко І. Я. Зібрання творів у 50-ти т. Київ : Наук. думка, 1981. Т. 29: Літературно-критичні праці (1893–1895). С. 312.

солоджуватись грою досвідчених акторів – М. Заньковецької, О. Мар'яненка, О. Герцика, В. Верховинця й акторів-початківців у виставах «Мартин Боруля» і «Суєта», «Лісова квітка», «За двома зайцями», «Хазяїн», «Наталка Полтавка», «Наймичка», «Не так сталося як жадалося», «Бурлака» і «Безталанна». Публіка зустрічала гру шквалом оплесків, не бракувало й схвальних відгуків місцевої преси⁷¹.

Певних змін зазнала освітня сфера – невід'ємний атрибут культури міста. У російській чоловічій гімназії число учнів зросло від 453 в 1876 р. до 543 учнів у 1914 р.⁷² різних національностей і конфесій. Це обумовлювалося як зростанням потреби в освічених людях й енергійною діяльністю кам'янчан. Заклад швидко перетворився на новий осередок освіти і науки. Атестат про закінчення гімназії відкривав випускникам шлях до університету. Так, у 1886 р. в Київському університеті вищу освіту здобувало 90 її випускників.

Одним із найзначніших осередків духовно-культурного життя міста і загалом Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. була Подільська духовна семінарія, де щорічно навчалося 300–400 осіб. Не зважаючи на муштру і ганебні заборони, в її середовищі невпинно зростала національна свідомість. У 1849–1955 рр. тут зародився перший осередок демократичного спрямування, на базі якого виник Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет. Очолений П. Гліщинським гурток відзначався прогресивними поглядами, популяризацією народних традицій, історії краю, вірувань подільян. Серед його членів найбільш помітними постають С. Руданський, А. Свидницький і К. Шейковський. Гордістю та окрасою в аналах семінарії стали М. Леонтович, О. Лотоць-

кий, М. Коцюбинський⁷³. У 1877 р. її учні проходили при семінарії педагогічну практику, для чого відкрили недільну школу⁷⁴. З березня 1887 р. при ній почала функціонувати зразкова початкова школа. Семінарія дала цілу плеяду випускників, майбутніх будівничих, керманців, ентузіастів, діячів відродженої національної церкви.

З 1842 по 1864 р. в кляшторі закритого костолу св. Миколая функціонувала католицька семінарія, пізніше – рисувальна школа В. Развадовського і музей історико-археологічного товариства.

З кінця XVIII ст. у придбаному Яншиним будинку діяло повітове училище, реорганізоване в двокласне міське. Невдовзі після реконструкції приміщення в 1850–1854 рр. архітектором Шлейфером в ньому розмістили двокласне міське училище (нині в ньому знову резиденція католицького єпископа), яке згодом стало п'ятикласним⁷⁵. У середині 90-х рр. XIX ст. в училищі на казенні кошти і плату за правонавчання навчалося близько 150 хлопців і 100 дівчат⁷⁶.

В 1853–1867 рр. у місті функціонував жіночий пансіон К. Коцієвської, а в 1852–1855 р. – пансіон Л. Піотровської для дівчат, які не мали засобів отримати початкову освіту. В 1864 р. у приміщеннях на Польських Фільварках, призначених для кляштора черниць-візиток (нині розміщується харчовий коледж) відкрили училище духовного відомства для дівчат духовенства. У 1879–1886 рр. за проектами молодшого архітектора О. Перніца приміщення перебудували і значно розширили. З 1910 р. заклад поповнився корпусом по вул. Лагерній⁷⁷ (нині вул. С. Бандери, 47, де розміщуються мистецькі кафедри національного університету). В училищі навчалося близько 200 вихованок.

⁷¹ Римар Р. С. Історія театру в Кам'янці-Подільському до 30-х рр. XX століття // Педагогічний дискурс. 2010. Вип. 8. С. 198.

⁷² Державний архів Хмельницької області, ф. 319, оп. 2, спр. 184, арк. 24-25; спр. 1057, арк. 41.

⁷³ Гарба В. На золотій ниві Поділля / Подільська духовна семінарія на службі нації 1797–1919. Історична монографія та спогади сучасників). Кліфтон, Н. Джерзі, 1970. С. 44.

⁷⁴ Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX – початок XX ст.) // Матеріали X-ї Подільської іст.-краєзн. конференції / ред. кол. Винокур І. (відп. ред.), Баженов Л., Блажевич Ю. та ін. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2000. С. 170.

⁷⁵ Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського [серія «Історичні місця України»]. Львів: Світ, 2005. С. 74, 105.

⁷⁶ Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский: ист. описание. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. С. 185.

⁷⁷ Святненко А. В. Становлення та розвиток жіночих духовних училищ на Правобережній Україні: друга половина XIX – початок XX ст. // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: щоквартальний наук. журнал / голов. Чернець В. Г. К., 2013. № 3. С. 171.

7 березня 1867 р. у місті була відкрита семикласна Маріїнська жіноча гімназія⁷⁸. Спочатку вона функціонувала в будинку на Довгій вулиці у Старому місті, а з січня 1885 р. – в новому приміщенні на Новому плані на вулиці Бульварній. Вихованкам, які закінчили повний курс навчання, присвоювали звання домашньої вчительки. В 1900 р. при дитячому притулку Благодійного відомства А. Четверикова, дружина члена міської думи, відомого мецената І. Четверикова відкрила незвичайний навчальний заклад для дівчат – школу доведення. Для цього вона надала власний будинок й взяла на себе повне утримання дітей. В ній навчалися до 1919 р. більше 20 осіб, переважно дівчат-сироти та з малозабезпечених родин віком від 12 до 16 років⁷⁹. З 1901 р. в місті, поряд із чоловічою і жіночою гімназіями, почала діяти приватна жіноча гімназія Славутинської, або «Славутинка». Її засновницею і незмінною начальницею була завідувачка дитячого притулку С. Славутинська.

З жовтня 1851 р. в Кам'янці-Подільському функціонували два казенні єврейські училища першого та другого розрядів.

Помітним явищем освітньо-культурного життя міста стало відкриття в 1903 р. технічного училища – єдиного у Київському навчальному окрузі. Для цього в 1906 р. збудували триповерховий кам'яний будинок, в якому обладнали церкву святого Миколая, навчальні аудиторії, кабінети, лабораторії, вчительську, канцелярню, приймальню, два зали відпочинку, один гімнастики, два гардероби, три туалети, приміщення для швейцара, вестибюль і шість бокових коридорів⁸⁰. Закладу належали одноповерховий і 2,5-поверховий флігелі, відремонтовані з допомогою міської думи⁸¹.

В місті почали діяти два товариства для надання допомоги учням: одне при чоловічій і жіночій гімназіях, інше, Іоанно-Предтеченське православне братство – при духовній семінарії⁸², що поширювали духовну освіту шляхом заснування недільних і церковнопарафіяльних шкіл, проводили духовно-моральні читання, розповсюджували книги, брошури, настановчі листи тощо⁸³. У січні – лютому 1865 р. вони відкрили три школи для дітей обох статей, переважно з бідних родин і сиріт, незалежно від віросповідання. Частина з них утримувалася на кошти братства, інші – за рахунок благодійників. При братстві діяла ремісничка школа, вихованці якої навчалися ремісничим професіям⁸⁴.

До початку 80-х рр. XIX ст. вчителів співів і регентів у Кам'янці-Подільському системно готувала лише духовна семінарія, виступаючи провідником музичної культури та поширюючи через своїх вихованців культуру хорового співу і диригування у краї. З її стін вийшли всесвітньо відомий композитор М. Леонтович, диригенти і вчителі співів Д. Білобржицький, Ю. Баулін, а також український музикознавець К. Широцький⁸⁵. Особливою музикальністю відзначалася чоловіча гімназія, де гарно викладали співи, музику й вели належну підготовку вчителів та організували концерти і виступи вихованців. Її закінчили актор і драматург Т. Рутковський, архітектор і мистецтвознавець В. Січинський, польський скрипаль і педагог В. Коханський та інші.

Між тим, розвиток Кам'янця-Подільського як важливого промислового міста наприкінці XIX ст. цілком природно обумовив потребу в культурно-мистецькій освіті. Переломною у цьому стала поява в місті талановитого музиканта, педагога, скрипаля Т. Ганицького, який на власні кошти розбудував мистецьку освіту.

⁷⁸ Сикора Э. Ф. Лица Каменца-Подольского, или те, кто творил историю «Цветка на камне», кто оказывал влияние на его судьбу, а также те, кому повезло увидеть своими глазами это неповторимое чудо природы и творение человеческой фантазии. Харьков: «Міськдрук», 2010. С. 268.

⁷⁹ Єсюнін С. Незнане Поділля. Городок: Бедрихів край, 2012. С. 128.

⁸⁰ Чернух В. Історія Кам'янця-Подільського. 2024. 4 вересня // URL: <https://www.facebook.com/groups/historykpd/posts/1231610541185852/>.

⁸¹ Адамський В., Кришук Б. Освітня проблематика у рішеннях міських дум Подільської губернії на початку XX століття // Актуальні питання у сучасній науці. 2024. № 12 (30). С. 785.

⁸² Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский: ист. описание. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. С. 195.

⁸³ Альошина О. Організаційне оформлення діяльності православних церковних братств Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Старожитності Лукомор'я. 2021. № 5 (8). С. 17.

⁸⁴ Альошина О. Освітня діяльність Кам'янецького православного братства Подільської губернії у другій половині XIX ст. // European philosophical and historical discourse. 2019. Volume 5. Issue 2. С. 34.

⁸⁵ Широцький К. Подольские колядки и щедрівки // Православне Поділля. 1908. № 1. С. 4-10.

З його ім'ям музична культура пройшла трансформацію від аматорського до професійного рівня⁸⁶. В 1903 р. він організував музичну школу, що набула гарної слави й витримала війну та революцію 1914–1920 років.⁸⁷ У спеціалізованих класах роялю, скрипки, співу, віолончелі і декламації навчалося понад 140 учнів. Її викладацький склад склали випускники Паризької консерваторії В. Дальський (Рибальченко), Празької консерваторії З. Комінек, Московської консерваторії М. Петліна. Силами викладачів та учнів влаштовувалися концерти, що мали як естетичне, моральне, так і благодійне значення⁸⁸. З нагоди 10-річчя школи були організовані симфонічний оркестр (диригент Т. Ганицький) і група виконавців камерної музики (диригент З. Комінек). Під управлінням Т. Ганицького ставилися концерти симфонічного оркестру в складі 50 артистів, нерідко за участю знаменитих солістів, зокрема О. Доленго-Грабовської. Зі школи вийшли співак М. Байєр, скрипаль С. Шварценштейн. Її випускники продовжували навчання у Варшавській, Берлінській, Паризькій, Празькій, Київській, Санкт-Петербурзькій консерваторіях. У 1907 р. Т. Ганицький організував та очолив Подільське музичне товариство, що проводило велику просвітницьку роботу.

На кошти місцевого земства відомий художник-передвижник В. Развадовський заснував у місті в 1904 р. художню школу з українською мовою навчання та інтернат для дітей із незаможних сімей. Завдяки цьому художня освіта почала набувати професійного характеру й започаткувала класичні традиції. В 1908 р. у школі були засновані художньо-промислова навчальна майстерня, що спеціалізувалася на ке-

рамічному виробництві і якою керував естонець М. Роот, та вечірні рисувальні класи. Митець організував перші народні художні виставки, що залишили величезний культурний слід в історії міста. В 1908 р., через переслідування за національні погляди на освітній процес у школі, її засновник покинув місто. У 1916–1933 р. заклад очолював В. Гагенмейстер, який виховав плеяду талановитих майстрів образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва⁸⁹.

З 1866 р., поряд із бібліотеками духовної семінарії і чоловічої гімназії та приватною книгозбірнею, помітну роль у культурно-просвітницькому житті міста стала відігравати російська публічна бібліотека. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. почали функціонувати книжковий магазин Ш. Гольденберга, що торгував нотами і підручниками, й книжкові лавки А. Блавштейна, І. Айнбіндера, Д. Лахмановича, А. Глікіна та Л. Варгафтига⁹⁰.

У 1853 р. зусиллями Ю. Кордиша у Кам'янці-Подільському започатковано фотографічну справу. В 1870 р. фотографічну студію відкрив пруський підданий А. Енгель. У 1872 р. М. Грейм відкрив власний фотосалон і заснував першу фотодрукарську майстерню, де на високому мистецькому рівні видавалися фотоальбоми, путівники і листівки про історико-архітектурні та культурні пам'ятки краю⁹¹. Світ побачили 23 збірники видів, комплекти фотографій міста, відзначені медалями на багатьох виставках. Місто перетворилося у визначний осередок фотографічної справи України⁹².

Помітних змін зазнала культура благоустрою міста. Зокрема, з середини XIX ст. вимощення вулиць і тротуарів набуло системного

⁸⁶ *Озимовська Г.* Культурно-мистецьке життя Кам'янецьчини на початку XX століття // Актуальні питання гуманітарних наук. 2021. Вип. 37. Т. 2. С. 65.

⁸⁷ *Лініцька Н. С.* Культурно-мистецькі традиції Поділля як формотворчий музичний чинник // Педагогічний вісник. 2011. Вип. 9. С. 138.

⁸⁸ *Іванов В. Ф.* Тадеуш Ганицький: монографія. Кам'янець на Поділлі. Миколаїв – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. С. 15, 20.

⁸⁹ Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область / ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) та ін.; редкол тому: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Київ: Знання України, 2010. С. 123, 124.

⁹⁰ Подольський адрес-календарь / сост. В. К. Гульдман. Каменец-Подольский: Тип. Подол. Губ. Правления, 1895. С. 108.

⁹¹ *Озимовська Л. П.* Поділля у творчості Міхала і Яна Греймів (друга половина XIX – початок XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 18: Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі». 22 жовтня 2011 року. С. 172.

⁹² *Бабюк Д.* Зародження та становлення фотомистецтва в Кам'янці-Подільському в другій половині XIX – на початку XX століття // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2018. № 3. С. 178–179.

характеру й на початку ХХ ст. їх частка досягла 64,4%⁹³. Освітлення вулиць пройшло еволюцію від першого газового ліхтаря в 1851 р. до електричних ліхтарів у 1910 р. Набули розвитку мережа телефонного зв'язку, що в 1910 р. налічувала 117 абонентів, і внутрішньоміське сполучення, котре забезпечували 168 перевізників⁹⁴. Налагодження в 1907 р. регулярного автосполучення з Проскуровим, яке згодом було розширене новими автобусними маршрутами й змінило якість комунікацій. Зі спорудженням залізничної колії від Проскурова до губернського центру та побудовою в місті залізничної станції з листопада 1914 р. стали регулярними перевезення пасажирів і вантажів.

Знаменною подією у процесі активізації національної самоідентифікації в освітній, мистецькій, музичній сферах⁹⁵ стало заснування зусиллями діячів краєзнавчого руху в 1865 р. Комітету для церковно-історичного і статистичного опису Подільської єпархії (з 1890 р. – Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, а в 1903–1921 рр. – Подільського церковного історико-археологічного товариства). Якщо у 1865–1880 рр. воно налічувало до 40 осіб, то у 1914 р. – 186 почесних, дійсних і кандидатів й перетворилось із вузькоспеціалізованої громадської організації при духовній семінарії в головний центр подільського краєзнавства⁹⁶ та невід'ємну складову українського національно-культурного відродження в краї. Винятковою подією культурного життя стала поява у 1900 р. в Кам'янці-Подільському товариства «Просвіта» – активного поборника всього українського⁹⁷, що проіснував під незмінним керівництвом К. Солухи серед найчорнішої реакції та післяреволюційної турбулентності аж

до 1914 р., згуртовуючи свідомих українців, опікуючись видавничою діяльністю, відкриттям бібліотек, читалень, освітніх закладів, влаштуванням лекцій, літературних і театральних заходів⁹⁸.

Із культурними трансформаціями міста в 1846–1862 рр. пов'язані життя та творча діяльність В. Заремби, що навчався музики у братів А. і Й. Коципінських. Проживаючи тут, український і польський композитор, етнограф і педагог А. Копіцинський проводив активну педагогічно-просвітницьку та фольклористичну діяльність, залишивши по собі значну культурну спадщину. В ньому творили один із перших салонних композиторів М. Завадський, актор, театральний діяч і композитор Ф. Рутковський. У 1861–1894 рр. з містом пов'язана діяльність лікаря, історика і письменника, автора численних історико-краєзнавчих праць, французького походження Ю. Ролле. Потужний вплив на культурні трансформації і національне відродження справили В. Приходько, К. Солуха, Ю. Сіцинський, які чітко артикулювали свою відданість українській справі, виявляли неймовірну самообілізацію та послідовно захищали, зберігали для майбутнього й прирощували духовні і матеріальні надбання культури кам'ячан, всіх українців в умовах імперських переслідувань і заборон. У Кам'янці-Подільському народилися і сформувалися один із фундаторів Всенародної бібліотеки (НБУ ім. В. І. Вернадського) Г. Житецький, український і польський диригент й композитор, концертмейстер у театрі та філармонії м. Львова і викладач Львівської консерваторії Й. Лерер; українські акторки й співачки, випускниці Маріїнської гімназії З. Рибчинська й Л. Липковська, один із

⁹³ *Добржанський С.* Міське управління Правобережної України, Галичини і Буковини: порівняльний аналіз функціонування органів влади (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія. Чернівці: Друк-Арт, 2021. С. 96.

⁹⁴ *Єсюнін С. М.* Благоустрій та створення міської інфраструктури у містах Подільської губернії у другій пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. // *Матеріали ХІІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції: присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура / Завальнюк О. М. (гол.), Войтенко В. І. (співгол.), Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін.* Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 324, 329, 334.

⁹⁵ *Кузів М. В.* Діяльність закладів музичної освіти Кам'янця-Подільського першої половини ХХ століття // *Педагогічна освіта: теорія і практика.* 2020. Вип. 29 (2–2020). Київ: Міленіум, 2020. С. 38.

⁹⁶ *Баженов Л. В.* Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. Хмельницький: Доля, 1995. С. 66.

⁹⁷ *Савчук В.* Краєзнавство Поділля ХІХ – ХХ століття // *Краєзнавство.* 1999. № 1–4. С. 91.

⁹⁸ *Кульчицький В., Кульчицька Т.* Роль громадсько-просвітницьких товариств у національно-патріотичному вихованні молоді Поділля на початку ХХ століття // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: збірник наук. праць.* Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. Т. 2. С. 103–104.

засновників зоологічної науки на Поділлі, невтомний дослідник природи, приват-доцент державного українського університету, керівник природничого відділу міського музею, зоологічного музею В. Храевич. У чоловічій гімназії вчився український живописець, письменник, мистецтвознавець і співзасновник Української академії мистецтв М. Бурачек.

Отже, Кам'янець-Подільський в другій половині XIX – на початку XX ст. відзначався значними культурними трансформаціями. Вони відбувалися в складних умовах зросійщення, уніфікацій, утисків і заборон й відзначалися

власним алгоритмом, за яким свідомо свого покликання творча інтелігенція, пройшовши випробування у складній взаємодії та переплетенні міського соціуму, що розвивався як етнічно строкате, полікультурне середовище, дедалі більше фокусувалась на безкорисливому служінні українській справі та беззастережному підпорядкуванні її потребам і прирощувала й урізноманітнювала його духовні і матеріальні надбання. Це відбилося на різних видах культури, цінність яких віддзеркалювала їхні естетичні ідеали, а місто перетворилося у важливий культурно-історичний центр Поділля та України.

References

1. Budzei, O. (2005). *Streets of Kamianets-Podilskyi*. Lviv : Svit. [in Ukrainian].
2. Kremen V. (2010). *Higher pedagogical education and science of Ukraine: history, present and development prospects. Khmelnytsky region*. Kyiv: Znannia Ukrainy, 447 p. [in Ukrainian].
3. Pylypchuk, R. (2019). *History of Ukrainian Theater: (from the origins to the end of the 19th century)*. Kyiv : Nauk. dumka. [in Ukrainian].
4. Plamenytska, O. (2005). *Sacred Architecture of Kamianets-Podilskyi*. Kamianets-Podilskyi : АВЕТКА. [in Ukrainian].
5. Plamenytska, O. (2001). *Christian Shrines of Kamianets-Podilskyi*. Kyiv: Tekhnika. [in Ukrainian].
6. Plamenytska, O. (2012). *Castrum Cam enecensis. Kamianets Fortress (Late Antique – Early Modern)*. Kamianets-Podilskyi : FOP Sysyn Ja. V. [in Ukrainian].
7. Prybeha, L. (2015). *Architectural heritage of Ukraine*. Kyiv : Institute of Cultural Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].
8. Pryshchepa, O. (2019). «Meeting Places»: Cultural Environment of the Cities of Right-Bank Ukraine (Late 18th – Early 20th Centuries). Rivne : M. Dyaglik. [in Ukrainian].